

Forsætisráðuneytið

Stjórnarráðshúsinu við Lækjartorg

101 Reykjavík

Reykjavík, 26. maí 2026

Umsögn - Þráinn Farestveit framkvæmdastjóri

Skipan nefndar til að kanna aðbúnað barna sem vistuð voru fyrir atbeina stjórnvalda á einkaheimilum

Ég lýsi ánægju minni með þau áform stjórnvalda að setja á fót sjálfstæða rannsóknarnefnd til að fara yfir aðbúnað og meðferð barna sem vistuð voru utan heimilis á fyrri tímum, þar á meðal á einkaheimilum og í fóstri fyrir atbeina hins opinbera. Eftir áratuga langa leit mína að sanngirni og áheyrn hefur nú verið stigið mikilvægt skref. Skref þar sem einstaklingar sem vistaðir voru á vegum ríkis og sveitarfélaga við skelfilegar aðstæður fá loks vettvang til að segja frá reynslu sinni. Ég fagna því sérstaklega að þær tilraunir yfirvalda til að takmarka hvað skyldi rannsaka og hvað ekki virðist nú loksins vera ýtt til hliðar. Hrikalegar lýsingar á stöðugu ofbeldi, niðurlægingu og afskiptaleysi hafa einkennt frásagnir þeirra sem haft hafa kjark til að stíga fram og leita svara. Það eitt að leggja slíka reynslu fyrir almenning og lýsa upplifun sinni af vistun sem barn krefst mikils styrks. Margir hafa þó aldrei treyst sér til þess að stíga fram og aðrir eru látnir langt fyrir aldur fram.

Ég hef sjálfur í áratugi leitað svara við því hvernig og hvers vegna ákvörðun var tekin um vistun mína þegar ég var aðeins tólf ára gamall. Ég hef sent inn fjölmargar fyrirspurnir til sveitarfélagsins þar sem ég ólst upp, farið á fundi með starfsmönnum, félagsmálastjórum og bæjarstjórum, óskað eftir leit í skjalasöfnum sveitafélagsins, einnig Þjóðskjalasafni Íslands og sent erindi til þingmanna og ráðherra. Þrátt fyrir þá viðleitni hafa fá eða engin gögn fundist eða svör sem varpa skýru ljósi á mál mitt eða ábyrgð þeirra stjórnvalda sem tóku ákvarðanirnar. Sérstaklega sárt er að finna enn, meira en fjörutíu árum síðar, fyrir þeirri tilfinningu að ég beri sjálfur með einhverjum hætti ábyrgð á því sem gerðist, þrátt fyrir að hafa verið barn við aðstæður sem voru hreint út sagt skelfilegar. Það hlýtur að vekja spurningar þegar einstaklingur upplifir enn á fullorðinsárum sársauka og sektarkennd vegna ákvarðana sem félagsmálayfirvöld tóku um líf hans á barnsaldri.

Þegar vinna vistheimilaneftndar hófst komu fram fjölmargar frásagnir um sambærilega háttsemi á öðrum heimilum og stofnunum en þeim sem féllu undir rannsóknarsvið laganna um vistheimilaneftnd. *Þannig að það er rangt eins og lesa má í drögum þessum að um nýlegar upplýsingar sé að ræða og þess vegna sé nú farið af stað.* Það varð fljótt ljóst að stór hópur einstaklinga var í raun undanskilinn þeirri rannsókn. Þrátt fyrir að allsherjar- og

menntamálanefnd Alþingis hefði sérstaklega bent á að fjölmörgum börnum hefði verið ráðstafað af stjórnvöldum á einkaheimili og mikilvægt væri að þau fengju einnig vettvang til að gera upp reynslu sína, fengu þau mál ekki sambærilega meðferð.

Eins og ég hef ítrekað sagt frá þá ræddi ég þessi mál við einn nefndarmanna vistheimilanefndar á sínum tíma til að vekja athygli á stöðu okkar sem vistaðir voru á heimilum sem sveitarfélög nýttu til vistunar barna. Í þeim samtölum kom skýrt fram að heimili sem ekki voru rekin af ríkinu væru ekki til skoðunar. Þau heimili voru þó fjölmörg og þar voru börn oft eftirlitslaus, við mjög erfiðar aðstæður.

Ég tel mikilvægt að rannsóknin taki ekki einungis til einstakra heimila heldur einnig að stjórnvöldum og eftirlitskerfinu sjálfu á þessu tímabili. Ábyrgð hins opinbera fólst ekki aðeins í því að ráðstafa börnum í vistun eða föstur heldur einnig í skyldu stjórnvalda til að tryggja öryggi þeirra, velferð og raunhæft eftirlit. Sú ábyrgð náði bæði til ríkis og sveitarfélaga. Jafnframt vil ég benda á að mjög stór hluti þeirra sem vistaðir voru hefur aldrei haft getu eða félagslega stöðu til að leita sér aðstoðar eða halda utan um eigin málsgögn. Í mörgum tilvikum eru engin skjöl til staðar um vistun þeirra, engin vitni á lífi og engir þeir sem geta staðfest reynslu þeirra. Það má því ekki gera óraunhæfar sönnunarkröfur til þessa hóps þegar ljóst er að kerfið sjálft brást í skráningu, eftirliti og ábyrgð.

Við framkvæmd rannsóknar af þessu tagi þarf jafnframt að gæta sérstaklega að meðalhöfi réttarríkis og þeirri staðreynd að um mjög gömul mál er að ræða. Í mörgum tilvikum eru þeir einstaklingar sem báru beina ábyrgð á vistun barna, rekstri heimila, eftirliti eða ákvörðunum stjórnvalda annað hvort mjög aldraðir eða látnir. Það á við um suma forráðamenn vistheimila, starfsmenn sveitarfélaga, barnaverndaryfirvöld og aðra opinbera starfsmenn sem komu að málunum á sínum tíma. Þá ber einnig að hafa í huga að fjölmörg þeirra heimila sem um ræðir hafa gengið kaupum og sölum á liðnum áratugum og tengjast núverandi eigendur þeirra í flestum tilvikum málunum ekki á neinn hátt. Sama á við um afkomendur þeirra einstaklinga sem báru ábyrgð á rekstri eða eftirliti á sínum tíma. Börn, barnabörn eða aðrir ættingjar þeirra bera enga ábyrgð á gjörðum fyrri kynslóða og mega ekki verða fyrir opinberri stimulun eða samfélagslegri refsingu vegna mála sem þeir báru ekki ábyrgð á.

Það þjónar hvorki tilgangi réttlætis né samfélagslegrar sáttar að gera ótengda aðila að sakarefni annarra ábyrgðaraðila. Markmið rannsóknarinnar hlýtur fyrst og fremst að vera að varpa ljósi á kerfislæga annmarka, ábyrgð stjórnvalda, skort á eftirliti og þá samfélagslegu framkvæmd sem ríkti á hverjum tíma, fremur en að skapa nýtt ranglæti gagnvart fólki sem hvorki tók þátt í ákvörðunum né framkvæmd þeirra.

Ég tel þó mikilvægt að gera alvarlegar athugasemdir við það orðalag sem fram kemur í greinargerðinni um að mat ráðherra á því hvort tiltekið heimili verði tekið til skoðunar skuli meðal annars ráðast af „umfangi“, „fjölda barna“, „viðvarandi ástandi“ og því hvort fyrirbyggjandi gögn geri rannsókn „raunhæfa og líklega til árangurs“.

Slík afmörkun getur í framkvæmd leitt til þess að einstaklingar sem urðu fyrir alvarlegu ofbeldi eða vanrækslu falli enn á ný utan rannsóknar eingöngu vegna þess að þeir voru fáir, vistunin stóð skemur yfir eða gögn skorti eftir áratuga tímabil. Reynslan sýnir einmitt að í mörgum þessara mála eru gögn af skornum skammti, skráningu ábótavant og þeir sem báru ábyrgð látnir eða ekki lengur færir um að veita upplýsingar. Það væri því mjög varhugavert ef skortur á gögnum, sem rekja má til annmarka stjórnvaldanna sjálfra, yrði notaður sem rök fyrir því að mál fái ekki rannsókn eða áheyrn.

Ég tel einnig mikilvægt að horfa til þess að alvarlegt ofbeldi gagnvart einu barni getur aldrei talist „tilfallandi atvik“ í þeim skilningi að það eigi síður erindi til samfélagslegrar rannsóknar eða viðurkenningar. Fyrir það barn sem upplifði slíkar aðstæður voru afleiðingarnar oft ævilangar, óháð því hvort fleiri börn urðu fyrir sambærilegri reynslu á sama heimili eða ekki. Þá vekur það sérstakar áhyggjur ef áhersla er lögð á að aðeins þau mál sem líkleg eru til „árangurs“ verði tekin til sérstakrar rannsóknar. Slíkt orðalag er óskýrt og getur skapað hættu á mismunun milli þolenda eftir því hversu mikið er varðveitt af gögnum eða hversu auðvelt reynist að staðfesta frásagnir þeirra áratugum síðar. Það verður að hafa í huga að margir þeirra sem vistaðir voru höfðu hvorki getu né aðstæður til að halda utan um gögn eða leita sér aðstoðar þegar brotin áttu sér stað.

Hafi sveitafélag eða opinberar stofnanir nýtt sér tiltekið úrræði eða heimili með þessum hætti, ætti fjöldi eða umfang ekki að vera meginforsenda til skoðunar. Ég tel því að rannsókn af þessu tagi verði að byggjast á þeirri meginforsendu að allir þeir sem telja að á sér hafi verið brotið fái raunhæfa áheyrn, óháð umfangi vistunar, fjölda barna eða því hvort fullkomin skjalfesting sé til staðar. Annars er hætta á að sami hópurinn og áður falli utan rannsóknar og viðurkenningar verði enn á ný skilinn eftir. Þrátt fyrir það má ekki draga úr mikilvægi þess að þeir sem urðu fyrir ofbeldi, vanrækslu eða óforsvaranlegri meðferð fái loks áheyrn og samfélagslega viðurkenningu á þeirri reynslu sem þeir báru oft einir í áratugi.

Þráinn Farestveit

framkvæmdastjóri